

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

ЧЕРКАСОВ СВЯТОСЛАВ ВЯЧЕСЛАВОВИЧ

УДК 343.9.01:343.341

**КРИМІНОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ
АЛЬТЕРНАТИВНИХ МІР ПОКАРАННЯ**

**Спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право**

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Одеса - 2005

Дисертацію є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник

кандидат юридичних наук, доцент
ДРЬОМІН Віктор Миколайович,
Одеська національна юридична академія,
завідувач кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор
СТРЕЛЬЦОВ Євген Львович,
Одеський національний університет
ім. І.І. Мечникова, проректор з наукової роботи

доктор юридичних наук
МЕРКУЛОВА Валентина Олександрівна,
Одеський юридичний інститут Національного
університету внутрішніх справ, начальник кафедри
кримінального права та кримінології

Провідна установа

Київський національний університет імені Тараса
Шевченка, кафедра кримінального права
і кримінології (м. Київ).

Захист відбудеться 18 березня 2005 року о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий «15» лютого 2005 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. Р. Біла

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Однією з найсерйозніших проблем, що стоять перед суспільством, є боротьба із злочинністю, стан якої у поєднанні з кризовим становищем в соціально-економічній сфері вкрай негативно впливає на розвиток суспільства і, зрештою, загрожує національній безпеці держави і суспільства. Тому не втрачають своєї актуальності питання попередження злочинності, зміцнення законності, забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, суворого дотримання принципу соціальної справедливості.

Як відомо, в системі заходів протидії злочинності важливе місце, як і раніше, посідає кримінальне покарання. Тривалий час в кримінальній політиці держави пануючою вважалася концепція, згідно з якою розширення застосування покарання у виді позбавлення волі здатне позитивно вплинути на зниження рівня злочинності. Тому питома вага позбавлення волі в структурі судимості була традиційно високою і складала в СРСР у 1960–70-і роки 53–66% засуджених. З середини 1980-х років у кримінальній політиці посилюлися гуманістичні тенденції. У 1990-і роки питома вага позбавлення волі залишається достатньо стабільною і до теперішнього часу складає близько 32% загального числа засуджених, тобто за останні 30 років частка позбавлення волі зменшилася майже удвічі. Але, незважаючи на це, позбавлення волі продовжує залишатися найпоширенішим видом покарання, а за числом засуджених до цієї міри на 100 тис. населення Україна займає третє місце в Європі (після Російської Федерації і Білорусії).

На жаль, глибоко помилкова думка про те, що тільки шляхом посилювання каральних заходів впливу на злочинців можна успішно вирішити соціальну проблему боротьби із злочинністю, дотепер існує серед значної частини населення і навіть працівників судових і правоохоронних органів. Подібні уявлення, що певним чином деформують правосвідомість суспільства, зокрема суддів, призводять на практиці до необґрунтовано широкого застосування позбавлення волі, навіть у тих випадках, коли досягнення цілей покарання може бути з успіхом досягнуте за допомогою використання інших, менш суворих видів покарання.

Судді на практиці, як і раніше, віддають перевагу позбавленню волі перед іншими видами покарань, не враховуючи при цьому, що попереджувальне значення покарання визначається зовсім не його жорстокістю, а його невідворотністю, що покарання суворіше, ніж заслуговує засуджений, підриває переконаність в його справедливості.

Значною мірою причиною ситуації, що склалася, є погана інформованість суспільства про негативні наслідки позбавлення волі, які тривалий час замов-

чувалися. Негативні соціально-економічні, моральні, психологічні, демографічні і медичні наслідки доводять, що позбавлення волі не є кращим засобом боротьби зі злочинністю.

Тому в сучасних умовах вихідною повинна стати позиція про те, що законодавство про кримінальне покарання і практика його застосування повинні відповідати принципам гуманізму і соціальної справедливості. Ця позиція спрямована на формування і здійснення ефективної кримінальної політики, на обґрунтоване співвідношення застосування суворих мір покарання до злісних злочинців, що вчинили тяжкі злочини, та інших заходів впливу, не пов'язаних з позбавленням волі, до менш небезпечних правопорушників, виправлення яких можливе без ізоляції від суспільства, але в умовах контролю за їх поведінкою.

Актуальність теми дослідження, таким чином, визначається все зростаючим значенням покарань, альтернативних позбавленню волі, що відображає загальні процеси демократизації і гуманізації всіх сторін життя суспільства.

У правовій науці проблеми кримінального покарання в цілому, і покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, зокрема, знайшли своє віддзеркалення у дослідженнях П.П. Андрушка, Л.В. Багрій-Шахматова, М.І. Бажанова, О.М. Бандурки, В.І. Борисова, О.М. Костенка, О.С. Міхліна, І.М. Гальперіна, О.М. Джужи, В.М. Дрьоміна, О.І. Зубкова, С.І. Комарицького, В.Т. Маляренка, В.О. Меркулової, П.П. Михайленка, В.О. Навроцького, В.Н. Петрашева, О.В. Старкова, В.В. Сташиса, Є.Л. Стрельцова, В.М. Трубникова, С.Ф. Мілюкова, О.С. Степанюка, В.Я. Тація, В.І. Тютюгіна, Г.Ф. Хохрякова, О.Л. Цветіновича та ін.

Не зважаючи на те, що окремі проблеми інституту альтернативних покарань були предметом досліджень в науці кримінального і кримінально-виконавчого права, залишаються спірними і вимагають подальшої теоретичної розробки такі питання, як юридична природа альтернативних мір покарання, їх система і види, класифікація даних кримінально-правових заходів, їх основні характеристики, зміст кари, механізм правового регулювання. Ці питання, а також питання практики застосування альтернативних покарань, їх ефективності в умовах сучасної соціально-економічної ситуації практично не досліджувалися в кримінологічному аспекті. Вельми актуальними є проблеми, пов'язані з соціальними підставами призначення альтернативних покарань і ефективністю їх застосування порівняно з таким видом кримінального покарання, як позбавлення волі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Теоретичні і практичні проблеми дисертації досліджувалися в межах виконання планів науково-дослідної роботи кафедри кримінології і кримінально-виконавчого

права Одеської національної юридичної академії по темі: “Кримінологічні і пенітенціарні проблеми в контексті прав людини” на 2001–2005 роки, які є складовою частиною відповідного плану науково-дослідної роботи Одеської національної юридичної академії “Правові проблеми становлення і розвитку сучасної української держави” на 2001–2005 роки (державний реєстраційний номер 0101U001195).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є теоретичне обґрунтування можливості ефективного застосування альтернативних заходів покарання на сучасному етапі, а також методологічне і практичне обґрунтування необхідності включення до системи альтернативних покарань нових видів кримінальних покарань, не пов'язаних з ізоляцією засуджених від суспільства.

Для досягнення поставленої мети автором вирішувалися наступні основні задачі:

- проаналізувати поняття, зміст, основні концепції кримінальної політики, а також роль і місце покарань, альтернативних позбавленню волі, в структурі заходів кримінальної політики на сучасному етапі;

- розглянути особливості становлення інституту альтернативних мір покарання, проаналізувати основні етапи розвитку кримінального законодавства про покарання, альтернативні позбавленню волі, а також особливості кримінальної політики держави у сфері застосування альтернативних покарань на різних етапах розвитку суспільства;

- розглянути основні кримінологічні аспекти застосування покарання у виді позбавлення волі, виділити його негативні економічні, моральні, психологічні, соціальні наслідки, сформулювати висновок про ефективність цього виду покарання і доцільність більш широкого застосування альтернативних мір покарання;

- дати визначення поняттю системи альтернативних покарань, визначити види покарань, що входять до неї, сформулювати принципи побудови цієї системи, а також представити класифікацію покарань, альтернативних позбавленню волі;

- визначити, яким чином закріплена у Загальній частині система альтернативних мір покарання знаходить своє відображення в санкціях статей Особливої частини;

- провести порівняльне кримінологічне дослідження санкцій статей Особливої частини КК України 1960 р. і 2001 р.;

- проаналізувати основний зміст покарань, альтернативних позбавленню волі, на базі дослідження судової практики і статистичних даних сформулювати основні висновки щодо ефективності цієї категорії кримінально-правових заходів;

– обґрунтувати правомірність включення до їх системи нових видів, внести конкретні пропозиції щодо вдосконалення кримінального, кримінально-виконавчого законодавства, а також діяльності суб'єктів, причетних до застосування і виконання альтернативних заходів покарання.

Об'єктом дослідження є інститут кримінальних покарань, альтернативних позбавленню волі.

Предметом дослідження є кримінологічні, кримінально-правові і кримінально-виконавчі аспекти альтернативних мір покарання, а також проблеми подальшого розвитку заходів кримінально-правового впливу, не пов'язаних з ізоляцією засудженого від суспільства.

Методи дослідження вибрані з урахуванням поставленої мети, задач дослідження і його об'єкта і предмета. Методологічну основу дисертаційного дослідження складає загальнонауковий діалектичний метод, застосування якого дало можливість досліджувати сутність, зміст і якісні властивості альтернативних мір покарання. Формально-логічний метод використовувався як універсальний спосіб аргументування. Історико-порівняльний метод дозволив прослідити становлення і розвиток інституту альтернативних покарань, а порівняно-правовий використовувався при співставленні національного законодавства про альтернативні покарання з відповідними нормами законодавства інших держав. Формально-юридичний аналіз норм чинного кримінального і кримінально-виконавчого законодавства дозволив виявити властиві йому переваги і недоліки і сформулювати пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання застосування альтернативних покарань. Статистичний метод застосовувався для використовування офіційної державної і власноручно сформованої статистичної інформації як одного з джерел надходження відомостей про предмет дослідження. Соціологічні методи використовувалися при дослідженні практики застосування альтернативних покарань.

Науково-теоретичною основою виконання дисертаційного дослідження послужили наукові роботи, присвячені як загальним проблемам кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права, так і спеціальним питанням покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, а також роботи в галузі історії держави і права і кримінального права зарубіжних країн.

Юридичною базою дослідження послужили законодавчі акти різних рівнів: міжнародно-правові акти, зокрема, які регламентують поведінку з засудженими, чинне кримінальне, кримінально-виконавче, кримінально-процесуальне законодавство, а також підзаконні нормативні акти, що регулюють порядок виконання альтернативних покарань.

Емпіричну базу дослідження склали дані, отримані на основі вивчення практики кримінально-виконавчих інспекцій Управління Державного Департа-

менту України з питань виконання кримінальних покарань в Одеській області за період з 1999 по 2004 рік. Всього було вивчено 1560 особових справ, які відображають структуру покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. Окрім цього, були вивчені статистичні дані Державного Департаменту України з питань виконання покарань, МВС, Міністерства Юстиції, Верховного Суду України, що відображають практику призначення і виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, за період з 1992 по 2002 рік.

Наукова новизна одержаних результатів. За характером і змістом розглянутих проблем дисертація є першою у вітчизняній науці кримінального, кримінально-виконавчого права і кримінології спробою комплексного дослідження поняття, системи, завдань покарань, альтернативних позбавленню волі, на сучасному етапі, вивчення історії виникнення і правозастосовчої практики цього інституту як у вітчизняному, так і в зарубіжному законодавстві.

Наукова новизна дослідження визначається також тим, що воно було проведене з урахуванням особливостей правової реформи і організаційно-управлінської перебудови діяльності органів, виконуючих покарання, інших державних органів і структур, що мають відношення до виконання альтернативних видів покарань. Цей аспект дослідження дозволив виявити прогалини і недоліки чинного законодавства, що дало можливість сформулювати ряд пропозицій щодо вдосконалення кримінального, кримінально-виконавчого законодавства, а також вдосконалення діяльності органів, виконуючих покарання.

У дисертації висунуто ряд нових у концептуальному плані теоретичних і практичних положень:

- вперше з кримінологічних позицій проаналізовано співвідношення позбавлення волі та альтернативних мір в структурі покарань та поглиблено твердження про те, що застосування покарання у виді позбавлення волі пов'язане з численними соціально-економічними, соціально-психологічними, демографічними і медичними витратами, які сприяють відтворенню злочинності;

- сформульовано авторське визначення альтернативних мір покарання і теоретично обгрунтовано, що широке використання альтернативних покарань обумовлюється рядом їх безперечних переваг і відсутністю тих негативних наслідків для особи і суспільства в цілому, які властиві позбавленню волі (розрив соціально корисних зв'язків, розпад сім'ї, втрата кваліфікації, несприятливий вплив з боку інших засуджених, нервово-психічні та інфекційні захворювання і т. ін.);

- вперше запропоновано визначення системи альтернативних мір покарання і висловлено, що існуюча в даний час система альтернативних покарань залишається недостатньо реалізованою як в санкціях статей Особливої частини КК, так і в практичній діяльності судів і органів і установ кримінально-виконавчої системи;

– з нових практичних засад обґрунтовано, що покарання у виді виправних робіт в сучасних умовах практично повністю втратило свій карально-виховний потенціал, набуло суто монетарного характеру, перетворившись на деяку подібність “штрафу в розстрочку” і підлягає виключенню з кримінального кодексу;

– з нових позицій доведено, що громадські роботи як вид покарання мають достатньо високе виховно-профілактичне значення, і існує нагальна потреба розширити законодавчі можливості їхнього призначення і створити налагоджений механізм залучення відповідних служб органів місцевого самоврядування до процесу виконання цього покарання;

– запропоновано авторський підхід, згідно з яким обмеження волі є ефективною альтернативою позбавленню волі, оскільки, зберігаючи основні позитивні властивості цього покарання (достатній термін виправного впливу, постійний нагляд, обов’язкова праця, специфічний режим, позбавлення фізичної можливості вчинення ряду злочинів), знімає в той же час ряд органічно властивих позбавленню волі протиріч;

– запропоновано і обґрунтовано авторську позицію про те, що включення штрафу як додаткового покарання до більшого числа статей КК України і визнання конфіскації майна не тільки додатковим, але і основним видом покарання сприяло б не тільки повнішій диференціації і індивідуалізації покарання, але і з’явилося б певною мірою стримуючим корисливі злочини чинником і сприяло б повнішому відшкодуванню заподіяних збитків;

– конкретизовано шляхи активізації застосування судами позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, яке дозволяє врахувати найважливіші кримінологічні характеристики як самого злочину, так і особи винного, і тому носить яскраво виражений превентивний характер;

– вперше запропоновано повернення до системи покарань висилки, яка, не зважаючи на ряд властивих їй недоліків, в умовах відсутності дієвих механізмів припинення міжрегіональних злочинних зв’язків і міграції професійних злочинців може сприяти усуненню умов здійснення злочинів шляхом розриву злочинних зв’язків засудженого, а також певній розрядці криміногенної ситуації в населеному пункті або місцевості, звідки висилається засуджений;

– конкретизовано шляхи розширення переліку обов’язків і правообмежень, що покладаються на осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, у зв’язку з тим, що нинішній обсяг обов’язків, передбачених ст. 76 КК України, не містить достатніх примусових елементів як необхідної реакції на факт вчинення злочинного діяння, внаслідок чого кримінально-виконавчі інспекції не в змозі ефективно здійснювати контроль за проходженням засудженими випробувального терміну;

– з нових позицій обґрунтовано необхідність реорганізації кримінально-виконавчих інспекцій з метою надання їм ширших повноважень, зміцнення кадрового потенціалу і матеріально-технічної бази.

Практичне значення одержаних результатів. Висунуті і обґрунтовані положення можуть бути використані:

1) у науково-дослідній сфері – як матеріали для подальшої розробки проблем альтернативних мір покарання;

2) у правотворчій діяльності – при підготовці проектів змін до кримінального, кримінально-виконавчого кодексів України, інших нормативних актів, що визначають порядок виконання альтернативних покарань;

3) у правозастосовчій діяльності – при підготовці постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судової практики про застосування тих або інших видів альтернативних покарань, а також в безпосередній практичній діяльності органів кримінальної юстиції;

4) у навчальному процесі – під час викладання курсів кримінального, кримінально-виконавчого права, кримінології, при підготовці підручників і навчальних посібників, учбових програм, в науково-дослідній роботі студентів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки з головних проблем дисертації були викладені в публікаціях та доповідях на наукових конференціях. На щорічних наукових конференціях в Одеській національній юридичній академії були представлені доповіді на теми “Проблеми застосування в Україні альтернативних мір покарання” (квітень 2002 р.); “Кримінальна політика і проблеми альтернативних покарань” (квітень 2003 р.); “Проблеми відображення системи альтернативних мір покарання в санкціях статей Особливої частини КК України” (квітень 2004 р.). Теоретичні напрацювання використовуються в процесі викладання курсів кримінології, кримінально-виконавчого права, спецкурсу “Виконання покарань, альтернативних позбавленню волі”, а також при підготовці навчально-методичного посібника з кримінально-виконавчого права.

Публікації. Основні положення та результати дисертації опубліковано в чотирьох статтях, що містяться у фахових виданнях, перелік яких затверджений ВАК України.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, що включають сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (260 найменувань) і чотирнадцяти додатків. Загальний обсяг роботи складає 257 сторінок, у тому числі список використаних джерел – 24 сторінки, додатки – 11 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі дається загальна характеристика роботи, обґрунтовується актуальність теми дисертації, ступінь її наукової розробки, методологія дослідження, визначаються об'єкт, предмет, мета і основні задачі дослідження, наукова новизна роботи, містяться положення, які виносяться на захист, розкривається практичне значення дисертаційного дослідження.

Перший розділ **“Позбавлення волі і альтернативні покарання в механізмі реалізації кримінальної політики”** складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 “Поняття і зміст кримінальної політики” розглядаються поняття, зміст, основні концепції розуміння кримінальної політики, її співвідношення з політикою держави у сфері боротьби зі злочинністю і політикою у сфері профілактики злочинів (кримінологічною політикою), а також місце і роль покарань, альтернативних позбавленню волі, в структурі кримінальної політики на сучасному етапі. Обґрунтовано, що в системі загальної політики держави у сфері боротьби зі злочинністю як самостійні складові частини виділяються кримінальна і кримінологічна (профілактична) політика. У структурі єдиної кримінальної політики, яку не слід ототожнювати з політикою у сфері боротьби зі злочинністю, виділяються три основні напрями: кримінально-правова політика (або кримінальна політика у вузькому розумінні цього слова); кримінально-процесуальна (судова) політика; кримінально-виконавча (пенітенціарна) політика. Обґрунтовується справедливність виділення кримінологічної (профілактичної) політики в самостійну (разом з кримінальною політикою) складову частину загальної політики у сфері боротьби зі злочинністю. Робиться висновок про те, що, незважаючи на вирішальне значення, що надається в юридичній науці і правоохоронній практиці попереджувальній роботі, спрямованій на усунення умов і причин вчинення злочинів, в системі мір кримінальної політики як один з найдієвіших напрямів у боротьбі зі злочинністю, як і раніше, розглядаються заходи, пов'язані з примусовим впливом на злочинців, серед яких знаходяться і заходи, які прийнято іменувати покараннями, альтернативними позбавленню волі.

У підрозділі 1.2. “Соціальні наслідки покарання у виді позбавлення волі” аналізуються основні кримінологічні аспекти застосування покарання у виді позбавлення волі, його негативні соціально-економічні, морально-психологічні, демографічні, медичні наслідки. У роботі констатується той факт, що тривалий час в кримінальній політиці держави пануючою була концепція, відповідно до якої розширення застосування покарання у виді позбавлення волі в його найсуворіших формах здатне позитивно вплинути на зниження рівня злочинності, а також те, що подібні переконання дотепер існують серед значної

частини населення і навіть серед працівників судових і правоохоронних органів. Одним із наслідків цього є традиційно висока питома вага покарання у вигляді позбавлення волі (понад 30%) і один з найвищих у світі показників числа засуджених до цього заходу з розрахунку на 100 тис. населення. У зв'язку з цим робиться висновок про недостатню ефективність цього виду покарання і необхідність перегляду кримінальної політики держави у бік її послідовного пом'якшення.

У підрозділі 1.3. “Альтернативні покарання: поняття, система, види” з урахуванням наявних теоретичних розробок і положень чинного законодавства дається визначення поняттю альтернативних покарань, їх системи, визначаються види покарань, що входять до системи, формулюються основні принципи побудови цієї системи, а також пропонується класифікація покарань, альтернативних позбавленню волі. Запропоновано визначення, згідно з яким альтернативними слід вважати передбачені кримінальним законом основні види покарань, не пов'язані з ізоляцією засудженого від суспільства, а їх система є соціально обумовленою сукупністю передбачених кримінальним законом взаємодіючих між собою основних видів покарань, не пов'язаних з ізоляцією засудженого від суспільства, побудовану у порядку зростання об'єму кари в них. Система альтернативних покарань фактично включає дві підсистеми – підсистему альтернативних покарань, що застосовуються до повнолітніх злочинців і підсистему альтернативних покарань, що застосовуються до неповнолітніх злочинців. Перша включає штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також таку міру, як звільнення від відбування покарання з випробуванням (включення до системи альтернативних покарань цієї міри уявляється цілком виправданим, оскільки вона має в своєму розпорядженні самостійний специфічний арсенал каральних і виховних засобів, що дають можливість розглядати її як самостійний вид покарання, альтернативного позбавленню волі). Друга включає штраф, громадські роботи, виправні роботи і звільнення від відбування покарання з випробуванням. У той же час як альтернативи позбавленню волі не слід розглядати арешт і тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, оскільки юридична природа і характер правообмежень, властиві вказаним видам покарання, свідчать про те, що в їх змісті присутня головна ознака, що дозволяє віднести їх до покарань, пов'язаних з позбавленням волі – ізоляція засудженого від суспільства.

Підрозділ 1.4. “Відображення системи альтернативних покарань в санкціях статей Особливої частини” містить аналіз співвідношення Загальної і Особливої частин КК України у сфері альтернативних мір покарання

порівняно з минулим кримінальним законодавством як в абсолютних цифрах, так і у відсотковому виразі щодо загального числа санкцій в Кримінальному кодексі. Запропонований аналіз дозволяє стверджувати, що процес пом'якшення мір кримінального покарання як один з необхідних чинників гуманізації кримінальної політики відбувається в цілому недостатньо послідовно. Позбавлення волі, як і раніше, передбачається вельми широко в санкціях статей Особливої частини і практично не має тенденцій до скорочення (особливо з урахуванням введення в кримінальне законодавство нового виду покарання – арешту, яке є ні чим іншим, як короткостроковим позбавленням волі). На цьому фоні позитивним моментом є збільшення як загального числа санкцій, що містять, разом з позбавленням волі, альтернативні міри покарання, так і збільшення їх питомої ваги. Види покарань, альтернативні позбавленню волі, що входять до системи, встановленої Загальною частиною КК, в основному знайшли своє відображення в санкціях статей Особливої частини. Так, питома вага штрафу як основного покарання складає близько 32% у загальному числі санкцій. Майже у два рази у порівнянні з КК 1960 р. збільшилося число санкцій, що містять покарання у виді позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, а питома вага цього покарання зросла з 12% до 19,9%. Достатньо широко в новому КК представлений новий вид покарання, альтернативний позбавленню волі – обмеження свободи, який міститься в 37,5% загального числа санкцій. Разом з тим у новому КК значно (на 39%) скоротилося число санкцій, які передбачають виправні роботи, що повною мірою відображає суперечливе становище даного виду покарання, яке в сучасних складних соціально-економічних умовах поступово втрачає своє колишнє значення і вже не в змозі виконувати роль основної альтернативи покаранню у виді позбавлення волі. Окремі види покарання дуже слабо відображені в санкціях статей Особливої частини. І якщо відносно деяких їх видів це цілком допустимо, то відносно інших виглядає необґрунтованим упущенням законодавця. Так, незначне число санкцій з покаранням у виді службових обмежень для військово-службовців цілком пояснюється специфічним характером цього покарання, що застосовується до вельми обмеженого кола осіб, а скорочення питомої ваги конфіскації майна як покарання, що володіє значним каральним потенціалом, виглядає в цілому обґрунтованим кроком пом'якшення кримінальної репресії. У той же час існування лише 14 санкцій, що передбачають покарання у виді громадських робіт, 25 санкцій, що містять позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне покарання, а також практично повна відсутність в санкціях штрафу як додаткового покарання ніяк не може сприяти їх широкому застосуванню на практиці. У зв'язку з цим чинне кримінальне законодавство потребує змін і доповнень, спрямованих перш

за все на розширення числа санкцій, що передбачають альтернативні міри покарання, і на скорочення числа санкцій, що передбачають покарання, пов'язані з ізоляцією засудженого від суспільства.

Другий розділ “Становлення і розвиток інституту альтернативних покарань” містить три підрозділи.

Підрозділ 2.1 “Історико-правовий аналіз альтернативних покарань” присвячений проблемам становлення і розвитку інституту альтернативних мір покарання, аналізу основних етапів розвитку кримінального законодавства про покарання, альтернативні позбавленню волі, а також розглядові особливостей кримінальної політики держави у сфері застосування альтернативних покарань з початку ХХ ст. до теперішнього часу. Проведене дослідження показує, що історія вітчизняного кримінального законодавства знає достатньо широкий діапазон покарань, альтернативних позбавленню волі, які у різні часи застосовувалися як спосіб здійснення відплати, реституції, залякування, виправлення і навіть перевиховання.

Аналізуючи джерела права Х–ХІХ ст.ст., можна виділити декілька основних груп покарань, які були дуже поширені та існували впродовж декількох століть: різноманітні майнові стягнення, різного роду поразки у правах і ганебні покарання, тілесні покарання (калічницькі і болісні), вигнання і вислання, окремі види архаїчних церковних покарань. Основи нині діючої системи альтернативних мір покарання були закладені в радянському кримінальному законодавстві раннього періоду. У перші роки радянської влади пріоритетне місце у судовій практиці займали майнові стягнення, тоді як рівень застосування позбавлення волі, примусових (пізніше – виправно-трудових) робіт і умовного засудження був порівняно невисоким. Починаючи з кінця 1920-х років у каральній політиці держави почало переважати покарання у виді позбавлення волі, в якості основної альтернативи йому розглядалися виправні роботи. Що стосується штрафу, частка якого, починаючи з 1930 р., неухильно знижувалася, в радянській юридичній науці і практиці тривалий час переважало негативне ставлення до даного виду покарання, пов'язане з тим, що це покарання нібито надає переваги матеріально забезпеченішим особам, здатним “відкупитися від в'язниці”, у зв'язку з чим питома вага штрафу в структурі кримінальних покарань в СРСР була традиційно невисокою. У 1960–80-і рр. найпоширенішим альтернативним покаранням були виправні роботи (кількість засуджених до цієї міри в СРСР коливалася в межах 150–200 тис. чол. на рік, а її питома вага в структурі судимості складала 15–25%). Питома вага умовного засудження у ці роки, як правило, стихійно коливалася у межах 6–9% без яких-небудь особливих закономірностей. У 1970 р. було введено умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці (прообраз сучасного обмеження

волі), яке отримало високу оцінку в юридичній науці і правозастосовчій діяльності. Застосування цієї кримінально-правової міри, питома вага якої в окремі роки сягала 13%, дозволило свого часу вирішити ряд складних соціально-економічних проблем, зокрема скоротити загальне число осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, і тим самим помітно пом'якшити негативні соціальні наслідки цього найгострішого заходу кримінальної репресії. У 1977 р. був введений інститут відстрочки виконання вироку неповнолітнім (а з 1982 р. – і всій решті категорій засуджених), яка також отримала вельми високу оцінку серед фахівців, які неодноразово підкреслювали її перспективність у справі боротьби зі злочинами невеликої суспільної небезпеки і в реальному здійсненні принципів економії мір кримінальної репресії і індивідуалізації кримінального покарання. Загальна кількість засуджених, до яких була застосована ця альтернативна міра, в 1990 р. досягла в СРСР 111,4 тис. чол., а питома вага в кінці 1980-х рр. досягала 12–14%. Що стосується інших альтернативних мір покарання (заслання, вислання, позбавлення права посідати певні посади або займатися певною діяльністю, штраф, громадська догана), їх застосування не відрізнялося активністю, і питома вага в структурі судимості була вельми невисокою.

У підрозділі 2.2 “Кримінологічні проблеми застосування альтернативних покарань на сучасному етапі” наголошується, що існуюча в даний час система альтернативних покарань залишається недостатньо реалізованою як в санкціях статей Особливої частини КК, так і в практичній діяльності судів та органів і установ кримінально-виконавчої системи. Деякі альтернативні покарання зараз практично втратили свій карально-виховний потенціал і підлягають виключенню з Кримінального кодексу (виправні роботи). Громадські роботи, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю і обмеження волі, не зважаючи на високе виховно-профілактичне значення, використовуються явно недостатньо, що викликає необхідність розширення законодавчих можливостей призначення цих видів покарань (особливо це стосується громадських робіт) і створення налагодженого механізму їх виконання. Наведено пропозицію, згідно з якою включення штрафу як додаткового покарання до більшого числа статей КК України і визнання конфіскації майна не тільки додатковим, але і основним видом покарання сприяло б повнішій диференціації та індивідуалізації покарання, справило б певною мірою стримуючу дію на корисливі злочини і сприяло б повнішому відшкодуванню збитків, а в умовах недостатньої дієвості механізмів припинення міжрегіональних злочинних зв'язків і міграції професійних злочинців певну роль у вирішенні вказаних проблем може відіграти повернення до системи покарань вислання. З метою підвищення ефективності контролю з боку кримінально-виконавчих інспекцій

за проходженням засудженими випробувального строку обґрунтовано необхідність розширення переліку обов'язків і правообмежень, що покладаються на осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, а також доцільність реорганізації кримінально-виконавчих інспекцій з метою надання ним більш широких повноважень, зміцнення кадрового потенціалу і матеріально-технічної бази.

У підрозділі 2.3 *“Міжнародно-правові стандарти у сфері застосування альтернативних покарань”* розглядаються основні етапи міжнародної співпраці у сфері застосування альтернативних мір покарання, аналізується зміст найважливіших нормативно-правових актів, що встановлюють основні стандарти застосування мір покарання, не пов'язаних з ізоляцією засудженого від суспільства. У роботі відзначено, що питання про недоцільність широкого застосування позбавлення волі стало обговорюватися вже з кінця XIX ст. і в програмах перших міжнародних тюремних конгресів почали робитися спроби пошуку альтернатив цьому виду покарання. З новою силою питання пошуку альтернатив позбавленню волі стали обговорюватися на останніх конгресах ООН з попередження злочинності і поводження з правопорушниками. 14 грудня 1990 р. резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 45/110 був прийнятий основний міжнародно-правовий документ у даній сфері – Стандартні мінімальні правила ООН відносно мір, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (*“Токійські правила”*). Даний міжнародно-правовий документ, що містить звід основних принципів і рекомендацій щодо сприяння використуванню мір, не пов'язаних з тюремним ув'язненням, а також мінімальні гарантії для осіб, відносно яких застосовуються альтернативи позбавленню волі, має рекомендаційний характер і повинен застосовуватися з урахуванням політичних, економічних, соціальних і культурних умов кожної конкретної країни, а також цілей і задач її системи кримінального правосуддя. Токійські правила рекомендують державам регулярно проводити дослідження з проблем застосування мір, не пов'язаних з тюремним ув'язненням і з урахуванням їх результатів планувати і здійснювати відповідні програми щодо широкого впровадження альтернативних мір у практику судових і правоохоронних органів. Ряд важливих міжнародно-правових документів розроблений в рамках Ради Європи, перш за все рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(92) 16 від 19 жовтня 1992 р. *“Європейські правила щодо громадських санкцій і заходів”*, які покликані стати основою для національних законодавчих органів і практиків по застосуванню покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. На відміну від Токійських правил, Європейські правила містять набагато докладніші рекомендації щодо методів роботи виконавчих органів, участі у їхній діяльності громадськості, приватних осіб, щодо кадрів і підбору персоналу служб, виконуючих покарання

без ізоляції засудженого від суспільства. Враховуючи, що згадані міжнародні стандарти не відносяться до числа міжнародних договорів або загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, їх положення можуть бути реалізовані в Україні тільки опосередковано, шляхом включення до вітчизняного кримінального, кримінально-процесуального і кримінально-виконавчого законодавства.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження сформульовано низку основних підсумкових теоретичних положень та практичні рекомендації.

Кримінальне покарання, як і раніше, виконує помітну роль в механізмі формування і реалізації кримінальної політики української держави. Проте застосування покарання як найгострішого прояву кримінальної політики вимагає обачного підходу, враховуючи, що воно, разом з позитивними моментами, містить і ряд безумовних витрат. У цьому плані достатньо серйозною є проблема позбавлення волі. Будучи необхідним заходом підтримки законності і правопорядку, особливо в плані захисту від найбільш суспільно небезпечних посягань, позбавлення волі пов'язане з численними соціально-економічними, соціально-психологічними, демографічними і медичними витратами, які ставлять на порядок денний питання про скорочення об'ємів його застосування і пошуку шляхів розширення застосування альтернативних мір покарання.

Альтернативними слід вважати передбачені кримінальним законом основні види покарань, не пов'язані з ізоляцією засудженого від суспільства, а їх система є соціально обумовленою сукупністю передбачених кримінальним законом взаємодіючих між собою основних видів покарання, не пов'язаних з ізоляцією засудженого від суспільства, побудовану у порядку зростання об'єму кари в них. Система альтернативних покарань містить штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також таку міру, як звільнення від відбування покарання з випробуванням (включення до системи альтернативних покарань цієї міри уявляється цілком виправданим, оскільки вона має у своєму розпорядженні самостійний специфічний арсенал каральних і виховних засобів, що надають можливості розглядати її як самостійний вид покарання, альтернативний позбавленню волі).

Широке використання альтернативних покарань обумовлюється низкою їх безперечних переваг. По-перше, ці покарання є більшою мірою адекватними

багатьом категоріям злочинів (перш за все невеликої суспільної небезпеки) і злочинців. По-друге, ці міри є прийнятнішими для суспільства, оскільки вони значною мірою позбавлені тих негативних наслідків для особи і суспільства в цілому, які властиві позбавленню волі (розрив соціально корисних зв'язків, розпад сім'ї, втрата кваліфікації, несприятливий вплив з боку інших засуджених, нервово-психічні та інфекційні захворювання і т. ін.). По-третє, вони сприяють реабілітації злочинця, його інтеграції в суспільство і пристосуванню людей до правослукняної поведінки. По-четверте, ці заходи є важливим засобом загального зменшення числа засуджених, що знаходяться в місцях позбавлення волі, сприяючи тим самим підвищенню ефективності виправної дії на засуджених і попередженню рецидиву. Нарешті, альтернативні міри покарання є значно менш витратними в застосуванні, ніж позбавлення волі і дозволяють ширше привертати громадськість до процесу виправлення засуджених і контролю за їх поведінкою.

Існуюча в даний час система альтернативних покарань залишається недостатньо реалізованою як в санкціях статей Особливої частини КК, так і в практичній діяльності судів та органів і установ кримінально-виконавчої системи. Деякі альтернативні покарання зараз практично втратили свій карально-виховний потенціал і підлягають виключенню з Кримінального кодексу (виправні роботи). Громадські роботи, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю і обмеження волі, не зважаючи на високе виховно-профілактичне значення, використовуються явно недостатньо, що обумовлює необхідність розширення законодавчих можливостей призначення даних видів покарань (особливо це стосується громадських робіт) і створення налагодженого механізму їх виконання. Включення штрафу як додаткового покарання до більшого числа статей КК України і визнання конфіскації майна не тільки додатковим, але і основним видом покарання сприяло б повнішій диференціації та індивідуалізації покарання, справило б певну стримуючу дію на корисливі злочини і сприяло б повнішому відшкодуванню збитків від злочинів, а в умовах недостатньої дієвості механізмів припинення міжрегіональних злочинних зв'язків і міграції професійних злочинців певну роль у вирішенні вказаних проблем може відіграти повернення до системи покарань вислання. З метою підвищення ефективності контролю з боку кримінально-виконавчих інспекцій за проходженням засудженим випробувального строку обґрунтовано необхідність розширення переліку обов'язків і правообмежень, що покладаються на осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, а також доцільність реорганізації кримінально-виконавчих інспекцій з метою надання ним більш широких повноважень, зміцнення кадрового потенціалу і матеріально-технічної бази.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Черкасов С. В. Актуальные проблемы борьбы с пенитенциарной преступностью // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. л-ра, 2002. – Вип. 14. – С. 144-148.
2. Черкасов С. В. Проблеми застосування в Україні покарань, альтернативних позбавленню волі // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. л-ра, 2002. – Вип. 16. – С. 699-702.
3. Черкасов С. В. Кримінальна політика та проблеми альтернативних покарань // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. л-ра, 2003. – Вип. 18. – С. 828-831.
4. Черкасов С. В. Розвиток системи покарань, альтернативних позбавленню волі (історичний нарис) // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2004. – № 3 (Ч. II). – С. 141-145.

АНОТАЦІЯ

Черкасов С. В. Кримінологічна концепція альтернативних мір покарання. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю: 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. – Одеська національна юридична академія. – Одеса. – 2004.

Дисертація присвячена дослідженню актуальних кримінологічних проблем інституту альтернативних мір покарання, його місця та ролі у системі засобів протидії злочинності.

У дисертації аналізуються поняття, система альтернативних мір покарання, їхня еволюція в процесі гуманізації і демократизації кримінальної політики в умовах розбудови незалежної української демократичної, соціально-правової держави, детально аналізується практика застосування альтернативних мір покарання на протязі кількох останніх десятиліть.

На основі розгляду основних позитивних та негативних аспектів як покарання у виді позбавлення волі, так і альтернативних покарань, зроблено висновки про те, що альтернативні міри покарання є в нинішніх умовах у більшості випадків більш ефективними, ніж позбавлення волі, тому в дисертації обумовлюється необхідність перегляду кримінальної політики держави в бік її послідовного пом'якшення шляхом поступового скорочення застосування позбавлення волі і широкого впровадження альтернативних мір покарання.

Ключові слова: альтернативні покарання, соціальна обумовленість покарання, ефективність покарання, ресоціалізація засуджених, злочинність, рецидив.

АННОТАЦИЯ

Черкасов С. В. Криминологическая концепция альтернативных мер наказания. — Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.08 — уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. — Одесская национальная юридическая академия. — Одесса, 2004.

Диссертация посвящена исследованию актуальных теоретических и практических криминологических проблем уголовных наказаний, не связанных с лишением свободы, анализу социальной обусловленности и эффективности данной категории уголовно-правовых мер.

В работе всесторонне проанализированы понятие альтернативных мер наказания и их системы, вопросы становления и развития института альтернативных наказаний, детально исследована и обобщена практика их применения на протяжении нескольких последних десятилетий, рассмотрены основные международно-правовые стандарты применения альтернативных мер наказания, сделаны основные выводы об эффективности наказаний, альтернативных лишению свободы, выдвинуты предложения относительно ее дальнейшего повышения.

В работе обосновано утверждение о том, что неоправданно широкое применение наказания в виде лишения свободы негативно сказывается на результатах борьбы с преступностью и связано с многочисленными социально-экономическими, морально-психологическими, демографическими и социальными издержками, которые ставят на повестку дня вопрос о сокращении объемов его применения и поиски путей широкого внедрения альтернативных мер наказания, в значительной степени лишенных органически присущих лишению свободы негативных свойств.

В то же время в работе отмечено, что существующая в настоящее время система альтернативных наказаний остается недостаточно реализованной как в санкциях статей Особенной части УК, так и в практической деятельности судов и органов и учреждений уголовно-исполнительной системы, причем некоторые из альтернативных наказаний в данное время практически утратили необходимый карательно-воспитательный потенциал и подлежат исключению из Уголовного кодекса (исправительные работы). Общественные работы, лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью и ограничение свободы, несмотря на высокое воспитательно-профилактическое значение используются в настоящее время явно недостаточно, что вызывает необходимость как расширения законодательных воз-

возможностей назначения данных видов наказаний, так и создание отлаженного механизма их исполнения. В работе обосновано, что включение штрафа как дополнительного наказания в большее число статей УК Украины и признание конфискации имущества не только дополнительным, но и основным видом наказания, способствовало бы большей дифференциации и индивидуализации наказания, оказало бы в определенной мере сдерживающее воздействие на корыстные преступления и содействовало бы более полному возмещению ущерба, а в условиях недостаточной действенности механизмов противодействия преступности мигрантов решению данной проблемы могло бы способствовать возвращение в систему наказаний высылки. С целью повышения эффективности контроля со стороны уголовно-исполнительных инспекций за отбыванием наказаний подучетным контингентом обоснована необходимость расширения перечня обязанностей и правоограничений, возлагающихся на лиц, освобожденных от отбывания наказания с испытанием, а также целесообразность реорганизации уголовно-исполнительных инспекций с целью предоставления им более широких полномочий, укрепление кадрового потенциала и материально-технической базы.

Ключевые слова: альтернативные наказания, социальная обусловленность наказания, эффективность наказания, преступность, ресоциализация осужденных, рецидив.

SUMMARY

S. Cherkasov. Criminological Concept of Alternative Punishments. – Manuscript.

The present research is a Candidate of Juridical Science Dissertation, specialty 12.0008: Criminal Law and Criminology; Penitentiary law. – Odessa National Academy of Law. – Odessa, 2004.

The purpose of the present paper is to analyze the system of alternative and non-custodial punishments from criminological perspective and investigate the role of these types of punishment for crime reduction.

The author analyses the concept and the system of alternative punishments and their evolution in the process of Criminal policy democratization under the conditions of building an independent rule-of-law Ukrainian state. The dissertation contains a detailed analysis of implementing non-custodial punishments during the last decades.

The author looks into the advantages and disadvantages of custodial and non-custodial punishments and comes to the conclusion that in modern conditions alternative punishments prove more effective than imprisonment. For this reason the

author argues the necessity to revise the Criminal policy of the country by introducing a more lenient approach to the system of punishments, consisting in the reduction of custodial and more frequent implementation of alternative punishments.

Key words: alternative punishments, social reasons for punishment, effective punishment, rehabilitation of convicted criminals, crime, recidivist crime.